

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ¹

“Ο,τι ὀνομάζομε τέχνη καὶ τὸ θαυμάζομε ὡς ποικιλία μορφῶν μέσα στὴν ἱστορία ἔχει ὡς πηγὴ τοῦ τῆ φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου. Τέχνη εἶναι κατὰ βίβος ἡ δημιουργία μορφῶν, ὅπου μέσα ὁ ἄνθρωπος βάζει τὸ νόημα τῆς ζωῆς του. Γὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἂν καὶ πηγὴ τους εἶναι ἡ φαντασία, ὅμως εἶναι τόσο πραγματικά, ὅσον καὶ τὰ ἄνθη, ὅπως λέγει ὁ Νίτσε.

Ἄρχικὰ ἡ τέχνη μέσα στὴν ἱστορία φαίνεται ὅτι ὑπηρετεῖ τὴ θρησκεία, δηλαδή ἐκφράζει τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκείας. Ἔτσι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη παριστάνει κατ’ ἀρχὴν τοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων, τὰ λατρευτὰ πρόσωπα τῶν θεῶν. Στὴν περίοδο αὐτὴν ἡ τέχνη διαπνέεται ἀπὸ τὴ γενικὴ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ ὁ καλλιτέχνης ἐρμηνεύει μὲ τὴ μορφή ποὺ πλάθει τὸ γενικὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα καὶ συνήθως παραμένει ἄγνωστος, δὲν γράφει τὸ ὄνομά του.

Ὅμως σ’ αὐτὴν τὴν περίοδο ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερος, δηλαδή δίνει στὸ περιεχόμενο τοῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος ποὺ τὸν συνέχει τὴ μορφή ποὺ γεννάει ἀδέσμευτα ἡ φαντασία του, ἀδέσμευτα ἀπὸ ἄλλα κριτήρια καὶ μέτρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέτρα καὶ κριτήρια τοῦ κάλλους, τῆς ὁμορφιάς. Ἔτσι ὁ Ὀμηρος πλάθει τὶς

1. Ἡ ὁμιλία αὐτὴ ἔγινε στὸ Ἑθνικὸ Θέατρο τὸ Μάρτιο τοῦ 1960.

μορφές τῶν Θεῶν μὲ τὸ λόγο, μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ἔτσι οἱ ἀρχαῖκοι καλλιτέχνες πλάθουν τὰ πρόσωπα τῶν θεῶν μὲ τὴ σμίλη ἐπάνω στὸ μάρμαρο καὶ ἀντικειμενοποιοῦν τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τόσο, ὥστε ὁ Θεὸς νὰ εἶναι παρῶν μπροστὰ στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Θεὸς γίνεται ἀπλὸς μὲ τὴν τέχνη καὶ μὲ τὴν ἀπτή του παρουσία γαληνεύει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι ὁ ἀπλὸς ἀνθρώπος μόνος του δὲν μποροῦσε νὰ τὸ ἐπιτύχει, τοῦτο τὸ κατορθώνει ὁ καλλιτέχνης, νὰ παρουσιάσῃ στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ ἐνσώματο, ὡς τὸ ἐπίκεντρο τῶν μυστικῶν τάσεων τῆς ψυχῆς του καὶ ὡς τέρμα τῶν μεταφυσικῶν του πόθων. Ἔτσι ὁ Θεός, πού εἶναι ἀόρατος, γίνεται τώρα ὄρατός. Ἔτσι τὸ μυστήριον τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου μέσα γεννιέται καὶ ὁ Θεός, ἐκφράζεται μὲ τὸ ἔργο τῆς τέχνης καὶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης συμβολίζει ὅλη τὴν ἐσωτερικότητα αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου.

Ὅμως ὄχι μόνον ἡ ἀρχαῖκή τέχνη ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ μεγάλη τέχνη εἶναι ἡ ὄρατὴ καὶ αἰσθητὴ ὄψη τοῦ μεταφυσικοῦ πόνου τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ὑπάρχει μεγάλη τέχνη δίχως μεγάλη μεταφυσικὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἀνθρώπος δὲν μένει εἰς αὐτὸ πού εἶναι, οὔτε ἱκανοποιεῖται μ' αὐτὸ πού ὑπάρχει γύρω του ὡς φύσις. Εἶναι τὸ μόνον πλάσμα τοῦ Θεοῦ πού δημιουργεῖ, δημιουργεῖ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, καὶ μ' αὐτὸν δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του, ἀλλάζει τὸν ἑαυτό του. Ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος εἶναι μία δεύτερη παρουσία, μεταφυσικὴ, ἐνῶ ὁ κόσμος τῆς φύσεως εἶναι ἡ πρώτη παρουσία, ἡ φυσικὴ. Ὅλα τὰ ἄλλα πλάσματα σταματοῦν σ' αὐτήν, τὴ φυσικὴ παρουσία τοῦ κόσμου, ἡ ζωὴ τους διαρρέει μέσα σ' αὐτήν καὶ εἶναι πάντοτε τὰ ἴδια. Μόνον ὁ ἀνθρώπος προχωρεῖ στὴ δεύτερη παρουσία, ὅπου τίποτε δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, καὶ γι' αὐτὸ ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ἀνία, ἀλλὰ ζωὴ καὶ ἐνέργεια.

Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἡ τέχνη ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ γίνεται καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της ἀπόλυτα

αυτόνομη, και τ ό τ ε, και ίσως τότε περισσότερο από πριν, έχει ή τέχνη μεταφυσική ρίζα, γιατί τότε ενσυνείδητα διεκδικεί, άλλο αν τὸ κατορθώνει, και τὸ ἔδαφος τῆς ὀρθοσκείας. Ὁ Σαίκοπηρ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς ἀπόλυτα ἀδέσμευτης τέχνης. Ὁ ἄνθρωπος και ή φύσις μέσα στὸν Σαίκοπηρ φωτίζονται ἀπὸ μιὰ ἀπίθανη μεταφυσική πολυχρωμία, ὅπου τὸ ἓνα χρώμα και τὸ ἓνα φῶς διαπεινάει τὸ ἄλλο, χωρὶς κανένα νὰ χάνη τὴ χωριστὴ του ὑπόσταση, ὅπου ὅλα γίνονται ἓνα και τὸ καθένα εἶναι χωριστό, ὅπου ή ψυχὴ μεθαίει, χωρὶς καθόλου νὰ χάνη τὰ λογικά της. Και ὅλα αὐτὰ τὰ χρώματα τὰ φέρνει εἰς φῶς ὁ μέγας αὐτὸς τεχνίτης με τὴν τέχνη τοῦ λόγου, με τὴ γλῶσσα. Ἴσως δὲν μένει ἀνεκφραστο μέσα σ' αὐτόν. Ἴατί; Διότι ἔχει τὴ δύναμη νὰ πλάθῃ ὅλα ἐξ ἀρχῆς και νὰ τοὺς δένη δεύτερη παρουσία, νὰ τὰ ἀνεβάξῃ στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος. Μὲ ἄλλα λόγια γιατί βλέπει τὸν ἄνθρωπο και τὸν κόσμο ἀπὸ ἓνα μεταφυσικὸ βάθος, πὸν μόνον αὐτὸς μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ, δηλαδή ἀ ν ε π α ν ἄ λ η π τ ο στὸ εἶδος του.

Μέσα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ή τέχνη ἐμφανίζεται πριν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ὁ ἄνθρωπος στὸν ἀγῶνα πὸν κάνει νὰ πάῃ πάρα πέρα ἀπ' ἐκεῖ πὸν εὐρέθηκε, και αὐτὸ τὸ εὐρέθηκε σημαίνει ἐδημιουργήθηκε, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιούργημα, πρῶτα δουλεύει με τὴν παραστατική, ἐποπτική του δύναμη, πρῶτα κάνει τέχνη, και ἔπειτα φιλοσοφία. Μεγάλη λοιπὸν τέχνη ὑπάρχει ἱστορικῶς και πριν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ὅμως ή τέχνη ἀπελευθερώνεται ἀπόλυτα και φθάνει σὲ πλήρη ἀνεση τῶν ἐκφρασμῶν της, ὅταν ἀρχίσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ φιλοσοφῇ, δηλαδή ὅταν συλλάβῃ τὴν μεταφυσική του καταγωγή, ὄχι μόνον με τὴν ἐποπτεία του, ἀλλὰ και με τὸν νοῦ του. Τότε τὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας ἀντανακλᾷ και στὴν τέχνη και τῆς δίνει κίνηση και βάθος πὸν δὲν τὸ ἐγνώριζε πριν. Ὁ Πλάτων εἶναι ὁ μέγας, ἴσως ὁ μοναδικὸς ἄνθρωπος, πὸν συνδυάζει φιλοσοφία και τέχνη, ἔτσι ὥστε ὄχι μόνον νὰ μὴν περιο-

ρίζη κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ δύο, ἀλλὰ νὰ γονιμοποιῆ τόσο τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥστε μέσα του νὰ φθάνουν καὶ τὰ δύο στὴν ἀκμή τους. Τόσον ἐλεύθερη τέχνη, ὅση ἔχομε στὸν Πλάτωνα, δύσκολα εὐρίσκομε ἄλλοῦ. Ὁ δ ι α λ ο γ ο ς καὶ ὡς τέχνη καὶ ὡς φιλοσοφία εἶναι τὸ ὑψιστο σημεῖο, ὁ ὑψιστος ἀναβαθμὸς τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος παρατηροῦμε ὅτι, ὅταν ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία παρακμάζουν, τότε ἀρχίζει καὶ ἡ τέχνη νὰ ἀδειάζη, νὰ γίνετα ἀπλῆ τεχνικὴ καὶ ἀπλὸ τέχνασμα. Θρησκεία, τέχνη καὶ φιλοσοφία ἀποτελοῦν κατὰ τὸν "Ἐγελὸ τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα" καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι μὲ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τρόπους ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει τὸν μεταφυσικὸ πυρῆνα τοῦ εἶναι του, τὴν μεταφυσικὴ του καταγωγὴ καὶ καταβολή. Ὅμως τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἓνα δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ διαφορά τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο ὄχι μόνον ὑπάρχει ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ τὸ δικαίωμα ζωῆς τοῦ καθενὸς καὶ κανένα ἀπὸ τὰ τρεῖς αὐτὰ εἶδη τοῦ πνεύματος δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ ἄλλο. Ἡ θρησκεία δουλεύει μὲ τὸ συναίσθημα καὶ σπανίως ὁμιλεῖ, καὶ ὅταν ὁμιλῆ, ὁμιλεῖ ὡς ἀποκάλυψη, ἡ ὁποία χωρὶς τὸ συναίσθημα εἶναι ἀπρόσιτη στὸν ἄνθρωπο. Ἡ σιωπὴ, ἡ ὁποία εἶναι σιωπὴ ποὺ σκεπάζει ἓνα ἀμέτρητο βάθος, χαρακτηρίζει τὸ θρησκευτικὸ ἄνθρωπο. Ἡ τέχνη δουλεύει μὲ εἰκόνες, εἶναι πάντοτε παραστατικὴ, καλεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἰδῆ ἢ ν' ἀκούσῃ, νὰ συλλάβῃ ὀπτικῶς ἢ ἀκουστικῶς εἰκόνες, ὅπου μέσα περιέχεται τὸ νόημα τῆς ζωῆς του. Εἴτε κτίσματα ἀρχιτεκτονικά, εἴτε πλαστικά σώματα καὶ σύνολα, εἴτε ζωγραφικὰ πλάσματα, εἴτε λογοτεχνήματα, εἴτε μουσικὰ ἔργα προσφέρει ἡ τέχνη στὸν ἄνθρωπο, θέλει μὲ αὐτὰ νὰ δείξῃ τὸ εἶναι τῆς ζωῆς ἐποπτικά, νὰ παραστήσῃ τὸ μυστικὸ τῆς ζωῆς μὲ εἰκόνες. Γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει τέχνη χωρὶς εἰκόνες καὶ χωρὶς μορφές. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκείας γιὰ νὰ παρασταθῆ ἀπὸ τὴν τέχνη πρέπει νὰ γίνῃ μορφή, εἰκόνα. Ἀντίθετα ἡ φιλοσοφία δὲν παριστάνει τὰ

νοήματά της με εικόνες, αλλά απευθύνεται στή λογική, στο νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ καλεῖ τὸν ἀνθρώπο νὰ σκεφθῆ καὶ νὰ κρίνῃ. Τὸ περιεχόμενό της εἶναι καθαρῶς νοητὸ καὶ ποτὲ παραστατό. Ἡ τέχνη δουλεύει λοιπὸν πάντα ἔμμεσα, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἄμεσα. Τὸ μέσο τῆς τέχνης εἶναι ἡ εἰκόνα, ἡ παράσταση, καὶ ἡ εἰκόνα ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ μεταφρασθῆ σὲ νοήματα, γιατί τότε θὰ ἔχανε ἐξ ὀλοκλήρου τὸ εἶναι της, θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι τέχνη καὶ θὰ γίνονταν κακὴ φιλοσοφία, ὅπως συμβαίνει τοῦτο συνήθως μετὰ πολλές ἀναλύσεις καλλιτεχνημάτων ἀπὸ τοὺς κριτικούς. Ἄν ἔχη κανεὶς τὴν ὑπομονὴ νὰ παρακολουθήσῃ π.χ. ἓναν κριτικὸ τοῦ Θεάτρου ἢ τῆς ζωγραφικῆς ἢ τῆς μουσικῆς, θὰ εἶναι σπάνιο νὰ μὴ τὸν συλλάβῃ ἐπαναλαμβανόμενο, δηλαδὴ νὰ μεταχειρίζεται τὶς ἴδιες ἔννοιες γιὰ ἔργα ὅπως διόλου διάφορα. Γι' αὐτὸ ἡ πραγματικὴ κριτικὴ τῆς τέχνης εἶναι τὸ σπανιώτερον εἶδος λόγου. Κατ' οὐσίαν ἡ τέχνη ὡς εἰκόνα ἐρμηνεύεται μόνον μετὰ μιὰ ἄλλη εἰκόνα, ὄχι μετὰ διανοήματα. Γι' αὐτὸ ὁ κριτικὸς τῆς τέχνης πρέπει νὰ εἶναι περισσότερο καλλιτέχνης παρὰ διανοητικὸς.

Ἡ τέχνη φαίνεται ὅτι εἶναι πρὸ προσίτη στὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τῆ θρησκεία καὶ τῆ φιλοσοφία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ τέχνη φαίνεται. Δὲν ὑπάρχει τέχνη ποὺ νὰ μὴ φαίνεται, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι φαίνεται ὡς τέχνη δὲν εἶναι ὅπωςδήποτε τέχνη.

Ὅταν λέμε ὅτι ἡ τέχνη φαίνεται, ἐννοοῦμε ὅτι τὸ ἔργον τῆς τέχνης ὑποπίπτει στὴν ὄραση ἢ στὴν ἀκοή ἢ τέλος στὴν ἐσωτερικὴ ἐποπτεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔχει πάντοτε σαφεῆ ὄρια. Ἐννοοῦμε ἀκόμα ὅτι τὸ ἔργον τῆς τέχνης πάντοτε παριστάνει, δίχως νὰ γίνεται ποτὲ ἀλληγορία, γιατί ἡ ἀλληγορία δὲν εἶναι τέχνη, ἀλλὰ τεχνικὴ καὶ τέχνασμα. Ἡ ἀλληγορία εἶναι ὁ ἐχθρὸς μετὰ τὸν ὅποιον παλεύει ἡ σύγχρονη λεγομένη ἀφηρημένη τέχνη. Γι' αὐτὸ ἡ λεγομένη ἀφηρημένη τέχνη μόνον ὅταν παύῃ νὰ εἶναι ἀλληγορία ἢ ἀλλοιόωρισμα εἶναι τέχνη.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τέχνη φαίνεται δὲν σημαίνει, ὅτι γι' αὐ-

τὸ εἶναι καὶ περισσότερο προσιτὴ στὸν ἄνθρωπο, ὅτι εἶναι εὐκολώτερο νὰ τὴν ἀντιληφθῆ ἢ μᾶλλον νὰ τὴ ζήσει ὁ ἄνθρωπος. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τέχνη φαίνεται σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει τέχνη ποὺ νὰ μὴ φαίνεται.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἐπειδὴ ἡ τέχνη φαίνεται, ὁ κίνδυνος νὰ πλανεύσῃ ἀπλῶς τὸν ἄνθρωπο εἶναι μεγαλύτερος. Αὐτὸ ᾠδήγησε τὸν Πλάτωνα νὰ ἐξορίσῃ ἀπὸ τὴν πολιτεία του τὴν ἀπλῶς μιμητικὴ τέχνη, ἡ ὁποία μιμεῖται τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ βάθος τὰ κολακεύει.

Τέχνη καὶ φιλοσοφία θέτουν στὸν ἄνθρωπο τὴ μεγάλη ἀπαίτηση νὰ συλλάβῃ τὸ εἶναι τοῦ ἢ νὰ ἐκφράσῃ τὸ μεταφυσικὸ πυρῆνα τῆς ζωῆς του· ἡ τέχνη ἔμμεσα, δηλαδή με εἰκόνας, ἡ ἄλλη ἄμεσα, με τὸν καθαρὸ λόγον.

Νὰ φιλοσοφήσῃ ὁ ἄνθρωπος δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ ἴδιος στὴν οὐσία με τὸ νοῦ του, με τὴν καθαρὴ λογικὴ. Θέλει νὰ φύγῃ με τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἀναλήθεια καὶ νὰ φθάσῃ στὴν ἀλήθεια, νὰ γυρίσῃ ἀπὸ τὸ σκόρπισμά του μέσα στὰ πράγματα, νὰ γυρίσῃ στὴν ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀπὸ τὸ φαίνεσθαι νὰ προχωρήσῃ στὸ εἶναι του. Ἡ στροφὴ αὕτῃ γίνεται στὴ φιλοσοφία με τὴ σκέψη, με τὸ συστηματικὸ λογισμό, καὶ χωρὶς αὐτὸν δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία.

Ὅμως ἡ φιλοσοφία, ἐνῶ ἀνοίγει τὸ δρόμον τῆς ἀλήθειας, δὲν φθάνει ποτὲ στὸ τέλος της, γιὰτὶ ὁ λογισμὸς δὲν ἔχει τέλος. Ἡ ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας εἶναι περισσότερο κατεύθυνση παρὰ ἀπόκτημα, περισσότερο κίνηση ἀπὸ τὴν ἄγνοια πρὸς τὴ γνώση, περισσότερο ἔρως τῆς ἀλήθειας παρὰ τελικὴ ἀπόκτησή της. Ἡ τέχνη κλείνει τὸ κάλλος μέσα στὰ σαφῆ ὄρια τοῦ ἔργου της, ἡ τέχνη τελειώνει τὸ ἔργο της, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἀνοίγει ἕνα δρόμον ποὺ δὲν τελειώνει ποτέ. Δένει καὶ ἡ φιλοσοφία τὴν ἀλήθεια μέσα στὶς κρίσεις, στυλοὺς λογισμοὺς της, ἀλλὰ ὁ ἕνας λογισμὸς φέρνει τὸν ἄλλον. Ὁ λογισμὸς εἶναι δρόμος ἀτερμάτιστος, ἐνῶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι πάντοτε δεμένο με μιὰ ὕλη, ἡ ὁποία πρέπει

νὰ ἔχη καὶ ἔχει πάντοτε σαρκῆ ὄρια. Καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη φαίνεται, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία δὲν φαίνεται, ἀλλὰ νοεῖται. Μόνον ἡ πηγὴ τῆς τέχνης δὲν φαίνεται, εἶναι ὑπερβατικὴ, μεταφυσικὴ, ἐφ' ὅσον βέβαια ἡ τέχνη δὲν γίνεται τέχνασμα, τὰ ἔργα ὅμως τῆς τέχνης φαίνονται.

Τὸ δρόμο, τὸν ὁποῖον ἔχει ἀνοίξει ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα, ὁποῖος ἀρχίζει νὰ φιλοσοφῇ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸν ξανακάμῃ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι θὰ παραλάβῃ τίποτε ἕτοιμο, μιὰ ἕτοιμη γνώση, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι θὰ βάλῃ σὲ ἐνέργεια τὸ νοῦ του, ὥστε πράγματι νὰ κατανοήσῃ ὅ,τι ἔγινε ἄς τώρα. "Ὅ,τι ἔπραξε ἄς τώρα ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ φιλοσοφία, πρέπει νὰ τὸ ξαναπράξῃ κι' ὁ δικός του νοῦς, ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ φιλοσοφήσῃ. Δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία δίχως τὴν ἱστορία της, δίχως τὴν ἀφομοίωση τῆς ἱστορικῆς της πορείας.

Οὔτε ὅμως ὑπάρχει πραγματικὴ φιλοσοφία δίχως νὰ πάῃ κανεὶς πέρα ἀπὸ τὰ παραδομένα. Δρόμος εἶναι ἡ φιλοσοφία ποὺ δὲν τελειώνει ποτέ. Ἀντίθετα ἡ τέχνη μὲ τὸ ἔργο της, τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶδαμε, εἶναι πάντοτε εἰκόνα εὐσύννοπη, μᾶς ἀναγκάζει νὰ σταθοῦμε. Μᾶς σταματᾷ ἡ τέχνη γιὰ νὰ τὸ ἰδοῦμε ἢ νὰ τὸ ἀκούσωμε, νὰ τὸ θεαθοῦμε καὶ νὰ τὸ χαροῦμε. Ἡ τέχνη μᾶς αἰφνιδιάζει μὲ τὸ ἔργο της, μὲ τὴν εἰκόνα της, μᾶς ἐντοπίζει, θραύει τὴ συνήθη ροὴ τῆς ζωῆς, μᾶς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴ λεγόμενη πραγματικότητα, ἡ ὁποία μᾶς φαίνεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἔργου τῆς τέχνης γεμάτη ἀτέλεια, ἀποσπασματικὴ, μᾶλλον ὡς ἓνα μὴ εἶναι παρὰ ὡς ἓνα εἶναι, γιατί τώρα ἔχομε μπροστὰ μας τὸ ἔργο τῆς τέχνης, μᾶς ἀποκαλύπτεται μιὰ ἄλλη πραγματικότης, ὅπου μέσα ἀνακαλύπτομε τὸν ἑαυτό μας, τὸ εἶναι μας. Τὸ ξάφνιασμα ποὺ μᾶς προκαλεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης καὶ τὸ σκίρτημα ποὺ μᾶς γεννάει, καὶ ποὺ κακῶς ὀνομάζεται λύτρωση, γιατί λύτρωση ἵπάρχει μόνον στὴ θρησκεία, μᾶς ἀποδεσμεύει ἀπὸ τὶς ἔγνοιες καὶ τοὺς σκοπούς, ἀπὸ ἡδονὲς καὶ βιάσανα, καὶ μᾶς χαρῆ-

ἔει πρὸς στιγμὴν μιὰ εὐδαιμονία, πὺ δὲν μετριέται μὲ κανένα κοινὸ μέτρο, ἢ ὁποία ἔρχεται ἀπὸ μέσα. Εὐδαιμονεῖ πρὸς στιγμὴν ὁ ἄνθρωπος καθὼς θεάζεται τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ὅπως ἀκριβῶς εὐδαιμονοῦσε καὶ ὁ δημιουργὸς του κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς δημιουργίας.

Εὐδαιμονοῦμε σημαίνει ὅτι τᾶχομε καλὰ μὲ κάποιον δαίμονα, ὅτι ἰσορροποῦμε μέσα μας κάποιο δαίμονα, κάποια ἀνησυχία, κάποια λαχτάρια πὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς μας, γιὰτὶ μόνον στὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς ὑπάρχει αὐτὸς ὁ δαίμων. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ξάφνιασμα καὶ τὸ σκίρτημά μας ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς τέχνης.

Καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ καλλιτέχνης ζητοῦν νὰ δώσουν ἓνα σύνολο, ἓνα ὅλον. Ὁ φιλόσοφος θέλει νὰ ζώση τὸν κόσμο μὲ τὴ σκέψη του, ὁ καλλιτέχνης θέλει νὰ δώση μορφὴ σὲ ὠρισμένα κίνητρα τῆς ψυχῆς του.

Ὁ φιλόσοφος ὅμως δὲν φθάνει ποτὲ στὸν τελικὸ σκοπὸ, εἶναι ἓνας ὁδοιπόρος, πὺ βλέπει καθαρὰ τὸ σκοπὸ του, ἀλλὰ, ὅσο προχωρεῖ πρὸς αὐτόν, τόσο αὐτὸς ἀπομακρύνεται. Ὁ φιλόσοφος ἀγωνίζεται νὰ δώση ἓνα σύστημα σκέψεων καὶ στοχασμῶν, ὅπου νὰ ἐρμηνεύωνται ὅλα ὅσα ὑπάρχουν. Τὸ σύστημα τοῦτο, ὅσο τέλειο κι' ἂν εἶναι, παραμένει πάντοτε ἓνα μεγαλόπνοο ἀπόσπασμα ἢ καλύτερο σχέδιο πὺ στηρίζεται στὴ λογικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ φαντασία. Ὁ καλλιτέχνης ὀλοκληρώνει τὸ ἔργο του ἢ μᾶλλον τὰ ἔργα του. Κάθε ἔργο πὺ τελειώνει τὸ ἀφήνει πίσω του γιὰ ν' ἀρχίσῃ ἓνα ἄλλο. Τὸ καθένα ὅμως εἶναι χωριστὴ ὑπαρξία, ἔχει αὐτοτέλεια, εἶναι μιὰ ἐντελέχεια.

Ὅσο τέλειο ὅμως κι' ἂν εἶναι τὸ συγκεκριμένο καλλιτέχνημα, γίνεται ἀφορμὴ στὸ δημιουργὸ του γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἄλλο καινούργιο. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ τελειωμένο ἔργο προκαλεῖ τὸ δημιουργὸ του νὰ τὸ ξεπεράσῃ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ριζικὴ διαφορὰ πὺ χωρίζει τὴν τέχνη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, καὶ ἢ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἢ

μὲν τέχνη ἔχει ὡς κυρία πηγή της τὴ φαντασία, ἡ δὲ φιλοσοφία τὴ νόηση, ὑπάρχουν ὠρισμένα κοινὰ γνωρίσματα μεταξὺ τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Τὸ πρῶτο κοινὸ γνώρισμα ἀναφέρεται στὸν τρόπο τῆς δημιουργίας τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τοῦ φιλοσοφήματος.

Ἡ φιλοσοφία ἔσ' ὅσον γίνεται ἔργο, δηλαδὴ φιλοσόφημα, σύστημα λόγου, ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν πηγή της γιὰ νὰ σταθῆ ὡς ἀντικειμενικὸ σύνολο, ὡς σύστημα νοημάτων. Ὅπως τὸ καλλιτέχνημα τὸ ἔχομε ὡς κάτι συγκεκριμένο ἐνώπιόν μας, ἔτσι καὶ τὸ φιλοσόφημα εἶναι ἓνα ἀντικειμενικὸ σύνολο νοημάτων. Καὶ ὅπως τὸ καλλιτέχνημα ἦλθε εἰς εἶδος ἀπὸ μιὰ πρώτη ἐνόραση τοῦ δημιουργοῦ του, ἔτσι καὶ τὸ φιλοσόφημα εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ μορφή μιᾶς ἐσωτερικῆς θείας, ἡ ὁποία δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὴ λογική.

Ἡ προβολὴ τοῦ ἔργου, τοῦ δημιουργήματος, καὶ στὴν τέχνη καὶ στὴ φιλοσοφία γίνεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο, δηλαδὴ ἐξαίρνης. Ἐξαίρνα καὶ ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ φιλόσοφος συλλαμβάνει τὸν πυρῆνα τοῦ ἔργου του. Στὸν καλλιτέχνη ἡ πρώτη σύλληψη εἶναι ἓνα σχέδιο, στὸ φιλόσοφο εἶναι ἓνα σχῆμα, μιὰ ἀφαίρεση λογική. Ἀπὸ τὸν πυρῆνα προχωροῦν τώρα καὶ οἱ δύο στὸ ὅλον. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὅλου ἀπαιτεῖ συστηματικὸ μόχθο. Ὡς πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ πυρῆνος μόνον ἰσχύει ἡ ἔμπνευση, ἡ φώτιση, τὸ ἀξαίρνης, καὶ γιὰ τὸ καλλιτέχνημα καὶ γιὰ τὸ φιλοσόφημα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ συστηματικὴ ἐπεξεργασία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὴ στιγμή τοῦ ἐξαίρνης. Τὸ ἐξαίρνης εἶναι μιὰ θεία στιγμή, μιὰ καλὴ ὥρα, εἶναι ὁ καιρὸς τῶν ἀρχαίων. Τότε γίνεται ἐξαίρνα ἡ σύλληψη τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τοῦ φιλοσοφήματος. Πρὶν ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ μετὰ τὴ σύλληψη, ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸν καλλιτέχνη καὶ γιὰ τὸ φιλόσοφο μόνον ὁ μόχθος. Λίχως μόχθος δὲν ὑπάρχει οὔτε τέχνη οὔτε φιλοσοφία. Ἀλλὰ οὔτε καὶ δίχως αὐτὴν τὴ μεγάλη ὥρα ὑπάρχει ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφία.

Ἡ γνώμη συνεπῶς, ὅτι ἡ τέχνη εἶναι μόνον ἔμπνευση δὲν εὐσταθεῖ καὶ διαψεύδεται ἀπὸ τὰ πράγματα. «Ὅσο μεγαλύτερο τάλαντο ἔχει κανεὶς, τόσο περισσότερο εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δουλεύῃ», λέγει ὁ Γκαῖτε, γιὰ νὰ φθάσῃ στὸ σκοπὸ του.

Οὔτε ἡ φιλοσοφία εἶναι μόνον λογικὸς μόχθος, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐνόραση ἢ φιλοσοφικὴ φαντασία. Ὁ παραλληλισμὸς ὅμως αὐτὸς τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τοῦ φιλοσοφήματος δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλὰ σχετικὸς, δηλαδὴ ἰσχύει μόνον ὡς ἓνα σημεῖο. Τὸ φιλοσόφημα διαφέρει κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ὅτι δὲν ἀποπερατώνεται ποτέ, ἐνῶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης ἀποπερατώνεται. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, κατὰ βάθος, ἀνοίγει ἐρωτήματα, προβλήματα, θέλει νὰ ἀρυπνίσῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ λήθαργο τῆς ἄγνοιας. Ὄταν μελετοῦμε ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο, ὁ νοῦς μας δὲν ἀναπαύεται, ἀλλὰ παρακινεῖται νὰ συλλάβῃ τὸ εἶναι του, τὴν ἐνέργειά του μέσῳ τῶν νοημάτων ποὺ περιέχονται στὸ φιλοσοφικὸ ἔργο. Ἀντίθετα, ὅταν ὁ νοῦς μας θεάζεται ἓνα ἔργο τέχνης, ἀναπαύεται μέσα σ' αὐτό, δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπ' αὐτό. Ἡ θεὰ αὐτὴ μᾶς χαρίζει μιὰ γαλήνη ἐπιφανείας καὶ βάθους συνάμα, ἐνῶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη στὴν οὐσία της εἶναι πάντα ἀνήσυχη, προχωρεῖ ἀκατάπαυστα ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο, μεταβάλλει πάντοτε τὸ ἀπόκτημα σὲ ἐρώτημα καὶ ἔτσι κινεῖται συνεχῶς.

Τὸ δεῦτερο κοινὸ γνώρισμα τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας ἢ μᾶλλον τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τοῦ φιλοσοφήματος εἶναι ὅτι καὶ τὸ καλλιτέχνημα καὶ τὸ φιλοσόφημα εἶναι μοναδικὰ καὶ ἀνεπανάληπτα. Ἐνα ἔργο τέχνης, π.χ. μιὰ τραγωδία τοῦ Σοφοκλέους, ὅπως καὶ ἓνα φιλοσόφημα, π.χ. τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἡρακλείτου, εἶναι ἓνα κάτι τὸ ἀνεπανάληπτο καὶ μοναδικό.

Τῇ θέσῃ τους μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος δὲν μπορεῖ

νά τὴν πάρη κανένα ἄλλο ἔργο, δὲν μποροῦν ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ κανένα ἄλλο ἔργο, δηλαδή ἡ ἀξία τους εἶναι ἀπόλυτη. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ καλλιτέχνης δὲν μπορεῖ νὰ ἄρη τὴν ἀξία ἐνὸς ἔργου τοῦ μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἄλλου ἔργου. Οὔτε ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος μπορεῖ νὰ ἄρη τὴν ἀξία ἐνὸς ἔργου τοῦ μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἄλλου ἔργου. Ἡ ἀξία ποὺ ἔχει τὸ τρίτο κοντσέρτο τοῦ Μπετόβεν, δὲν αἴρεται με τὴν ἀξία ποὺ ἔχει τὸ τέταρτο κοντσέρτο, ὅσο κι' ἂν τὸ τέταρτο θεωρεῖται πληρέστερο ἀπὸ τὸ τρίτο, δηλαδή τὸ τρίτο ἔχει ἀξία καθ' ἑαυτὸ, ἀποτελεῖ πλήρωμα, εἶναι ἀπόλυτο. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἔργα τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Φαῖδρος π.χ. τοῦ Πλάτωνος δὲν αἴρει τὴ φιλοσοφικὴ ἀξία τοῦ Συμποσίου, ὅσο κι' ἂν θεωρεῖται ὅτι ὁ Φαῖδρος εἶναι ἔργο συνθετώτερο καὶ βαθύτερο, δηλαδή τὸ Συμπόσιον κρατᾷ ἀπωσδήποτε τὴ θέση του.

Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὅτι δηλαδή τὸ καλλιτέχνημα καὶ τὸ φιλοσόφημα εἶναι μοναδικὰ καὶ ἀναντικατάστατα, μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἓνα τρίτο κοινὸ γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς τέχνης. Τὸ τρίτο τοῦτο κοινὸ γνώρισμα εἶναι ὅτι οὔτε στὴν τέχνη οὔτε στὴ φιλοσοφία ἐφαρμόζεται ἡ ἔννοια τῆς προόδου. Ἡ ἔννοια τῆς προόδου σημαίνει ὅτι μέσα σὲ μιὰ σειρά ἔργων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος τὰ μεταγενέστερα ἔργα εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνώτερα, ἀξιώτερα ἀπὸ τὰ προγενέστερα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ μεταγενέστεροι αἰῶνες τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος κατέχουν ἀνώτερη θέση ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους. Σύμφωνα με αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ρωμαϊκὴ τέχνη καὶ ἡ ρωμαϊκὴ φιλοσοφία θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τέχνη καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὅμως μόνον ἀπὸ παχυλὴ ἄγνοια τῶν πραγμάτων θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ εἰπωθῆ παρόμοιος λόγος.

Καὶ ὅμως ὑπάρχει πρόοδος, ἀλλὰ ὄχι στὴν τέχνη καὶ στὴ φιλοσοφία, ὑπάρχει πρόοδος στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ στὰ παράγωγά της, δηλαδή στὴν τεχνικὴ. Ἀλλὰ

και ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἔννοια τῆς προόδου μόνον μέσα σ' ἓνα ὠρισμένο κύκλο πολιτισμοῦ, π.χ. μέσα στὸν κύκλο τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ κάθε μεταγενέστερο στάδιο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, καθὼς και τῆς τεχνικῆς, ἡ ὁποία στηρίζεται σ' αὐτήν, εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Ἡ σημερινὴ φυσικὴ ἐπιστήμη και ἡ σύγχρονη τεχνικὴ εἶναι ἀνώτερες ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη και τεχνικὴ τῆς προηγούμενης γενεᾶς. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὁμως νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς τὸ ἴδιο οὔτε γιὰ τὴν τέχνη οὔτε γιὰ τὴ φιλοσοφία. Τὰ ἔργα τῆς τέχνης και τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἀποτελοῦν αὐτοτελεῖ σύνολα και ἔχουν καθ' ἑαυτὰ ἀξία. Τὸ μεταγενέστερο στάδιο τῆς τέχνης και τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνώτερο ἀπὸ τὸ προγενέστερο, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ προγενέστερο. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἐπειδὴ ἔρχεται ἔπειτα ἀπὸ αὐτόν, οὔτε ὁ Μότσαρτ εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Μπάχ. Τὸ κάθε ἔργο τέχνης και τὸ κάθε φιλοσόφημα ἀποτελεῖ ἀξία καθ' ἑαυτό. Ἐδῶ τὰ μεταγενέστερα δὲν ἀπαξιῶνουν τὰ προγενέστερα, ἀκόμη και ὅταν ἡ ἀξία των εἶναι ἀναμφισβήτητη.

Ὁ λόγος τοῦ Νίτσε, ὅτι «ἔχομε τὴ γνώση γιὰ νὰ μὴ χαντακωθοῦμε ἀπὸ τὴ γνώση», ἔχει βαθὺ νόημα και σημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ δίχως τέχνη χάνει τὴν ὁμορφιά της.

Ἀλλὰ και ὁ λόγος τοῦ Σωκράτους, ὅτι τὸ «γνώθι σαυτόν» εἶναι ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ και συνεπῶς ἡ φιλοσοφία εἶναι λατρεία Θεοῦ, ἔχει ἀκόμη βαθύτερο νόημα. Δὲν μπορούμε νὰ χαροῦμε τὴν ὁμορφιά τῆς ζωῆς δίχως τὴ γνώση.

Ὁ σύνθετος τέλος λόγος τοῦ Ἐγγέλου περιέχει και τὰ δύο. Ὁ Ἐγγελος λέγει ὅτι: «Και τὰ δύο, τέχνη και φιλοσοφία, εἶναι στὴν οὐσία τους λατρεία Θεοῦ, εἶναι ὑπηρεσία πρὸς τὸ Θεό».

Ὅ,τι δὲν μπορεί νὰ κάμῃ ἡ μιὰ τὸ κάνει ἡ ἄλλη. Ἡ τέχνη παριστάνει πάντοτε τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς μὲ τὴ μορφὴ,

μέ τήν αἰσθητῆ εἰκόνα. Ἡ τέχνη χρειάζεται πάντοτε ἓνα δεδομένο ὑλικό γιά νά ἐκφράσῃ τὸ πνεῦμα της. Ἔτσι γιά νά ἐκφράσῃ τήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, χρειάζεται τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐξ ἄλλου, μέ τή φιλοσοφία, τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου χωρίζεται ὀλωσδιόλου ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ τίς εἰκόνες καὶ ζητεῖ νά ἐπιστρέψῃ στὸν ἑαυτό του, γιὰτί δίχως αὐτὸν τὸν χωρισμὸ τὸ πνεῦμα δέν φθάνει ποτέ στήν αὐτοσυνειδησία του. Εἶναι πράγματι δραματικὸς ὁ ἀγὼν τὸν ὁποῖον διεξάγει τὸ πνεῦμα στήν κάθε ἐποχὴ γιά νά φθάσῃ σ' αὐτήν τήν αὐτοσυνειδησία. Καὶ ἐπειδὴ καμμιά ἐποχὴ δέν παραδίδει στήν ἄλλη τὸν βαθμὸ τῆς αὐτοσυνειδησίας της, καὶ ἐπειδὴ ποτέ μιὰ ἐποχὴ δέν ἀντλεῖ ἀπὸ τήν ἄλλη τήν προηγούμενη, τήν αὐτοσυνειδησία της, γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει σὲ κάθε ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἀρχή, χωρὶς ὅμως νά ἀγνοῖ τὴν ἱστορία της. Καί, κατὰ βάθος, ἡ φιλοσοφία μιᾶς ἐποχῆς εἶναι ὑποχρεωμένη ἀπὸ τὰ πράγματα ὅ,τι ὑφάρανε ἡ προηγούμενη ἱστορία της νά τὸ ξυφάνῃ καὶ νά ὑφάνῃ ἐξ ἀρχῆς τὸν δικὸ της ἰστό. Κατὰ τοῦτο τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας μοιάζει μέ τὸ ἔργο τῆς Πηνελόπης. Μνηστῆρες τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὰ μικρὰ πνεύματα, οἱ μικροδαίμονες κάθε ἐποχῆς, ποὺ γιά νά σταθοῦν καὶ νά προβάλουν τὴν ἀσημότητά τους χρειάζονται τὸ μανδύα τῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ὁ Ὀ δ υ σ σ ε ὕ ς εἶναι τὸ ἓνα καὶ πολυμοχθὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἔπειτα ἀπὸ τὴν περιπλάνησή του μέσα στὰ ἄπειρα πράγματα ζητεῖ νά γυρίσῃ στήν πατρίδα του, ὅπου κίλει τὸ ἀκοίμητο πῦρ τοῦ λόγου.